

Надія Колошук

Східноєвропейський національний університет

імені Лесі Українки (м. Луцьк)

Юрій Шевельов про свій вибір українства та

про ставлення до «чужих» у спогадах

«Я – мене – мені... (і довкруги)»

Юрій Шевельов про свій вибір українства та про ставлення до "чужих" у спогадах "Я – мене – мені... (і довкруги)". Міркування видатного вченого-слависта Юрія Шевельова про його парадоксальний досвід етноідентифікації на тлі цієї проблеми як загальнолюдської і засадничої набувають неабиякої ваги. Вони сприймаються читачем його спогадів як повчальний і показовий приклад вирішення проблеми екзистенційного вибору, шляхів самореалізації та досягнення свободи. Шлях Юрія Шевельова від України до Америки був утечею від війни та фізичного знищення, котре загрожувало не лише йому, а й значній частині його народу. Осмислюючи цей шлях як порятунок, він тверезо й досить толерантно показав середовище української та чужоземної інтелігенції, з яким близько був знайомий у довоєнному й окупованому Харкові та Львові, у німецьких таборах Ді-Пі для українських втікачів, у наукових осередках Західної Європи, а згодом у США. Одвертість і щирість, а також масштабність пережитого й зображеного, глибина й самокритичність осмислення власного досвіду роблять книгу особливо цінною в українській культурі ХХ століття.

Ключові слова: еміграція, ідентифікація, ідентичність, вибір культурно-етнічної ідентичності, конфлікт Свій-Чужий, Юрій Шевельов (Шерех), спогади «Я – мене – мені... (і довкруги)».

Nadija Koloszuk. Yuri Sheveliov o swoim wyborze ukraińskości i o stosunku do "obcych" we wspomnieniach „Ja – mnie – mi... (i wokół)”. Argumenty wybitnego naukowcy-slawisty Yuria Sheveliova o jego paradoksalnym doświadczeniu etno-identyfikacji na tle tego problemu, jako uniwersalnego i fundamentalnego, mają ogromną wagę. Wyjazd (ucieczka) młodego naukowcy-ukraińca z okupowanego Charkowa do Europy Zachodniej (na Zachód) był napędzony przez świadome dążenia do samospelnienia i wolności. Ścieżka z Ukrainy do Europy, a następnie do Ameryki, była ucieczką przed wojną i fizycznym zniszczeniem, które zagrażało nie tylko jemu, ale także znacznej części ludu ukraińskiego. Myśląc o tej ścieżce, jako o zbawieniu, on trzeźwo i dość tolerancyjnie pokazuje środowisko ukraińskiej a zagranicznej inteligencji, z którą był bliskim znajomym w przedwojennych i okupowanych Charkowie i Lwowie, w niemieckich obozach DP dla ukraińskich uchodźców, w ośrodkach badawczych Europy Zachodniej, a później w Stanach Zjednoczonych. Otwartość i szczerłość, a także skala (ogrom) doświadczenia i obrazu, głębokie i samokrytyczne myślenie o własnym doświadczeniu sprawiają, że książka Y. Sheveliova jest szczególnie cenna w ukraińskiej kulturze XX wieku.

Słowa kluczowe: emigracja, identyfikacja, tożsamość, wybór tożsamości kulturowo-eticznej, Yuri Sheveliov (Szerech), wspomnienia „Ja – mnie – mi... (i wokół)”.

Nadiia Koloshuk. Yuriy Shevelov about his Ukrainian choice of and about the attitude to "strangers" in the memoirs "I, me, and myself (and around)". Reflections of the outstanding scholar-Slavicist Yuriy Shevelov about his paradoxical experience of ethnic-identification, on the background of this problem as a general human and fundamental one, have a lot of weight. The escape of a young Ukrainian scientist from occupied Kharkiv to the West was driven by conscious aspirations to self-fulfillment and

freedom. The path from Ukraine to Europe, and later to America, saved him from war and physical destruction, which threatened not only him but also a significant part of his people. Thinking of this path as salvation, he soberly and quite tolerably showed the environment of the Ukrainian and foreign intellectuals. He was a close acquaintance with them in pre-war and occupied Kharkiv and Lviv, in the German DP camps for Ukrainian refugees, in the research centers of Western Europe, and later in the United States. Openness and sincerity, as well as the scale of experience and depiction, the depth and self-criticism of comprehension of his own experience, make the book of Yu. Shevelov particularly valuable in the Ukrainian culture of the twentieth century.

Yu. Shevelov rightly considered the reason for a special hatred on the part of representatives of the "Russian world" (in particular, in the face of the Russian emigrant Roman Jakobson and Ukrainian traitor Ivan Bilodid) their desire to destroy in his person a representative of an independent Ukrainian culture, a qualified researcher of its history and language, capable of advancing and advocating scientific ideas, those contradicted their Russification desires, which formed in the minds of the representatives of the scientific community of the western world non-penetrating barriers to the penetration of the voice of the stateless Ukrainian ethnic group. He called a complete defeat the result of his confrontation with the "Russian world" in the western scientific world. However, based on the fact that his labor is now in demand, and those who want to affirm the "Russian world" in the West and in Ukraine were already diminished, we can assert: his efforts have not gone in vain. Identification is that complex of ideas, which is made up in human heads, and here the truth goes up over the lie.

Key words: *emigration, identity, self-identity, choice of cultural-ethnic identity, Yuriy Shevelov (Sherekh), memories "I, me, and myself (and around)".*

Етнічна ідентифікація – вкрай важлива проблема нашої сучасності, індивідуально-психологічна та суспільно актуальна водночас, оскільки процес державотворення в незалежній Україні спирається на її вирішення громадянами. Міркування видатного вченого-славіста Юрія Шевельова (Шереха) про його парадоксальний досвід етноідентифікації на тлі цієї проблеми як загальнолюдської і засадничої набувають неабиякої ваги. Вони невід’ємні від довгого і плідного життя автора в Україні та поза нею, охоплюють майже ціле ХХ століття і сприймаються читачем його спогадів як повчальний та показовий приклад вирішення проблеми екзистенційного вибору, шляхів самореалізації та досягнення свободи.

Як вважають учені-психологи, потреба ідентифікації провокується комунікативно-інформаційними процесами і нестабільністю існування людського суспільства. У посттоталітарній та ще й постколоніальній Україні

проблеми з ідентифікацією неминучі. До того ж на свідомість нашого співвітчизника накладається тиск глобалізації, амбівалентність культури постмодернізму, які руйнують звичну, традиційну ідентичність. Дмитро Наливайко вважає проблему етноідентифікації однією зі складових предмета імагології в порівняльному літературознавстві [див.: 4, с. 91-103]. Не менш важлива вона і в постколоніальних, гендерних студіях тощо.

Поняття ідентифікації та ідентичності дозріло в якості фундаментальної категорії психології та соціології, а згодом й інших гуманітарних наук не так давно. Деякі дослідники вважають, що початок цього дискурсу йде від Зигмунда Фрейда, який першим писав про потребу дитини ідентифікувати себе з будь-яким зовнішнім об'єктом для з'ясування того, що сама дитина собою являє. Одним із засновників теорії ідентифікації вважають Фрейдівського учня Еріка Еріксона, психолога з течії американського неофрейдизму. У 1950 вийшла в світ відома книга Е. Еріксона «Дитинство і суспільство» (Erik Homburger Erikson, *Childhood and Society*). У ній сформульовано основні еріксонівські ідеї – концепцію особистості та її життєвих циклів, порівняння різних культур у відношенні до цих понять – і вводиться поняття психобіографії. За Еріксоном, ідентичність (тобто психосоціальна тотожність) дозволяє особистості сприймати себе в усьому розмаїтті своїх стосунків із навколишнім світом і визначає потреби, ідеали, систему цінностей, життєві плани, соціальні ролі з відповідними формами поведінки. Особистість розвивається завдяки включенню в різні соціальні спільноти (націю, соціальний клас, культурний осередок, професійну групу тощо) і переживає свій нерозривний зв'язок із ними. Стійка ідентичність – умова психічного здоров'я індивіда; якщо вона не складається, людина не знаходить себе, свого місця в суспільстві, стає «втраченою». Важливо, що Е. Еріксон розумів ідентифікацію як процес, який триває ціле людське життя [див.: 8].

Саме такий процес показав Юрій Шевельов у своїх спогадах «Я – мене – мені... (і довкруги)». Про появу цієї унікальної книги (Харків – Нью-Йорк, 2001) [6; 7] та враження від неї в Україні писали й говорили Микола

Жулинський, Оксана Забужко, Іван Фізер, Тамара Гундорова, Елеонора Соловей, Лариса Масенко, Іван Дзюба, Оля Гнатюк, Михайло Наєнко та ін. Окремі аспекти «мнемонічного дискурсу» підкреслила у своїй розвідці Тетяна Гажа [1]. Зачіпалося й питання етнічної ідентифікації [див.: 5; 9]. Однак достеменно вивчення спогадів Ю. Шевельова як літературної та культурної пам'ятки ще попереду.

Про унікальність ситуації, в якій харків'янин Ю. Шевельов у юності обрав собі національну приналежність, Оксана Забужко написала в есеїстично-епістолярній книзі «Забужко О., Шевельов Ю. Вибране листування на тлі доби: 1992-2002» (Київ, 2011): «Дуже характерне для ЮШ почуття ідентифікації з усіма, кого він, на англійський лад, визначав як “underdogs” (парії, несправедливо покривджені). В молоді роки саме це почуття до великої міри вирішило його вибір на користь українства...» [2, с. 154].

Сам Ю. Шевельов у першій частині книги спогадів «Я – мене – мені... (і довкруги)» розповів про той момент своєї духовної біографії (кінець 1920-х років, навчання в Харківському університеті, званому тоді ХППО – Харківський педагогічний інститут професійної освіти) досить докладно, пояснюючи свій вибір ірраціональними чинниками: «...мені здається, що українськість завжди була в моїй родині. Так, це парадоксально. І батько й мати німецького коріння. Обидва виховані в Петербурзі. Вони жили в російській культурі і в російській мові. <...> Українськість якось ірраціонально жила в Харкові, жила в матері і в сестрі. Тисячею дрібниць вона входила в життя... <...> Україна була своєю, з її пейзажем, з її людьми, з її білими (тоді!) хатками. <...> Це було в нашій родині проявом, либонь, того, що Юрій Липа, старший від мене на вісім років, називав телуричними силами української землі, – здатність... навіть чужинців і зайд змусити відчувати себе таки своїми на цій землі і чужими на тій, де вони виховалися й звідки прийшли. <...> Я не вийшов з-під солом'яної стріхи і ніколи не міг би почуватись своїм під нею. Але це був складний комплекс. Я не хотів належати і до росіян. <...> Росіяни були панами, я волів бути з андердогами. Українці були в потоптанні, але і в ставанні. Перше

викликало симпатію, друге – бажання рухатися разом. Хоч як це дивно й на погляд ззовні нелогічно, моя українськість визначилася тоді. <...> Але кардинальна відмінність між мною і українською більшістю нашої групи [академічна група, з якою навчався – Н. К.] була та, що вони йшли своїм шляхом, бо він був ним уготований обставинами їхнього життя, а я вибирав. Можливо, якби не українізаційна політика тих часів, я пішов би за інерцією свого середовища в його зверхніх виявах і став би російським діячем. Але не тільки українізація або не сама вона, а в комбінації з тими переслідуваннями української культури й мови (не кажучи вже про політичні структури), що почалися від тридцятих років і тривають з чимраз більшою силою досі. У мені витворився тоді комплекс не тільки приналежності до української стихії й культури, а й комплекс самотійництва. Я занадто багато вклав себе в цю культуру, щоб пристати на її знищення, а єдиний рятунок від такої перспективи була самотійність і викорінення російського з України» [7, т. 1, с. 76-77, 156].

Книга спогадів Ю. Шевельова, окрім своєї літературної та культурної вартості як якісний зразок із не такого вже й великого в нас ряду nonfiction, надзвичайно вагома з імагологічного та психологічного погляду: автор бачив зблизька і спостерігав пильним оком дослідника-гуманітарія чимало культур у Європі та Америці ХХ століття, повсякчас порівнюючи з тою культурою, яку обрав для себе рідною і присвятив їй себе. І був не лише спостерігачем, а й аналітиком, намагаючись осмислити побачене та сформулювати свій досвід для багатьох співвітчизників, бо лише вони, на його думку, здатні його зрозуміти в цілому світі, адже це люди однієї з ним мови-свідомості. Завершуючи роботу над спогадами в умовах майже повної самотності, без надії передати свій досвід на далеку батьківщину (1980–1990-ті рр.), він намагався бути чесним і об'єктивним, хоча й, будучи скептиком, усвідомлював непосильність та марноту завдань мемуариста: «Якщо я це все пишу, то не тому, щоб себе увічнити, а тому, що поки я живий, я дію. Це такий самий закон життя, як і смерть, і так само безглуздий. <...> ...мене найбільше вражало, дивувало й принаджувало впізнати, що таке я, так, я сам. Як воно, це я, постало, як

формувався, з чого складається. <...> Чи можу я в цих спогадах упіймати оте **я**, хай не щодо усіх людей, а щодо себе самого? Думаю, що ні, що коли мова наша дематеріалізує і деспіритизує **я**, то несила і в спогадах його схопити й пришпилити. Але і шукати його захоплює» [7, т. 1, с. 8-10; виділення напівжирним шрифтом у цитатах із тексту тут і далі авторські].

Усупереч такій настанові, спогади Ю. Шевельова не егоцентричні. Насправді він не стільки розповідає про власне **я**, скільки про навколишній світ, хоча й побачений крізь призму бачення конкретної людини – як сам вважає, досить обмеженої ресурсами власної недосконалої пам'яті. Він – людина свого часу і – на початку – специфічного радянсько-міського середовища та ментальності («Мої очі – містюкові», – каже мимохідь, коли йдеться про чуже йому село на Лемківщині [7, т. 1, с. 406]), але він людина інтелігентна, вдумлива, толерантна до інших і вимоглива та самокритична в оцінках чи характеристиках. До того ж, точна у слові, відібраному з не меншою вимогливістю, ніж об'єкти для зображення.

У першій частині спогадів постає докладно виписаним шлях формування українського інтелігента в підрадянській Україні, побачений з віддалі у півстоліття (перша книга датується 1987 роком; окуповану Україну автор залишив у 1943 році) і з відстані з-за океану. Нема жодного замилювання й ностальгії стосовно довоєнного життя, хоча згадано не лише злидні, прикрощі та небезпеки, а й дитинство, родину, улюблену працю викладача, дорогих серцю людей. Надто вже гнітючим і нелюдськи безпросвітним був радянський побут, стосунки в країні, де безперервно тривали «чистки», репресивні кампанії, де люди зникали без сліду і ніхто про них не наважувався спитати, хоча всі здогадувалися про можливу їхню долю... Точна ідентифікація людей, яких пам'ятає мемуарист, подана через етнічно-культурні характеристики: цей – українець, той – росіянин, єврей, поляк... Ці характеристики аж ніяк не оцінкові, але для автора-мемуариста важливі як ключ до зрозуміння світу, у якому ті люди жили, керуючись своїми переконаннями та цілями, які визначалися, у свою чергу, їхньою ідентифікацією.

До прикладу – характеристика глибоко шанованого Шевельовим наставника в науковій царині – професора-мовознавця Леоніда Булаховського, поєднана з міркуваннями про соціальну й національну політику в царській імперії, яка продовжилася в радянській: «До речі, про євреїв-вихрестів, Марк Самойлович був одним з них. Другого я зустрів геть пізніше, уже в студентські роки, і він зробився моїм головним учителем у мовознавстві. Це був Леонід Арсенійович Булаховський, охрестився ще його батько, годинникар. Про нього, сина, буде багато мови далі. Тут тільки скажу, що за моїм враженням переслідування євреїв у царській Росії не було расове. Воно було виявом намагання знищувати всяку **іншість**. Охрестившись, єврей переставав бути іншим, і йому відкривалися дороги до середніх клас суспільства» [7, т. 1, с. 40]. Далі буде продовження стосовно культурної ідентифікації персонажа.

Через соціально-етнічні характеристики у книзі спогадів передусім виявляються авторські переконання. Показовою є толерантність Ю. Шевельова щодо кожної національності у контрасті з виразною неприязню до будь-чого радянського – політичних порядків, ментальності, побуту, свят, книжок, пропагандистських та господарських кампаній, ідеологічних упереджень тощо. Саме неприязню до СРСР пояснюється визнана ним помилка перших місяців окупації – віра у швидкий кінець німецько-радянської війни, про яку (свою помилку) згадує з гіркотою обманутого: «Я був абсолютно й беззастережно переконаний, що війна не буде довга і Радянський Союз розпадеться. Такий погляд у мене склався під враженням блискавичних перемог Німеччини в Польщі, Франції, Югославії, Греції. Радянська система видавалася мені наскрізь прогнилою і нездатною на довгу боротьбу. <...> Мені ввижається, що радянська концепція війни полягала в тому, щоб максимально розпорошити німців на неозорих просторах імперії, творити їм перешкоди на кожному кроці, затримувати й нищити живу силу. Німців просто було занадто мало на таку територію з її примітивною організацією і з силою пасток, що чигали на кожного німецького солдата. <...> ...усе було розраховане на безвартісність людського життя, не тільки німецького, а й свого власного. <...> Людське

життя не важило нічого, його навіть не пробували заощадити, як робили, зрештою, й у терорі тридцятих років. <...> Моя помилка полягала в тому, що я цього тоді недобачив. Але недобачали цього й німецькі генерали. Мабуть, бачили це англійці та американці, але яку вартість для них мали мільйони безглуздо втрачених життів на далекому, дикому сході Європи?» [7, т. 1, с. 278-280]. Звідси висновок про «жахливу суперечність цієї потворної війни» [7, т. 1, с. 409].

Ю. Шевельов на власні очі бачив, що українцям не було рятунку від жодної з воюючих сторін, через те не вагається у визначенні, чим була для них війна і чи виправданою була втеча на Захід: «...я не мав найменшого бажання проходити військову муштру, а ще менше – загинути в безглуздому двобої Сталін – Гітлер, де ні один не боронив інтереси ні мої, ні мого народу» [7, т. 1, с. 285]; «Єдине, що ми могли робити в цій суцільно не нашій війні, було перечікувати її» [7, т. 1, с. 367]. Як наслідок такого переконання, оцінка УПА й інших військових потуг українців (дивізія СС «Галичина») воювати з обома сторонами або на чиємусь боці скептична й безілюзійна: «...це все було трагічним фарсом, непотрібною жертвою. Війна була не наша, і єдине, що ми могли зробити – було вижити. Поєднувати себе з однією з двох сил – це був абсурд. Але й самостійна дія могла бути – найбільше – дон-кіхотством» [7, т. 1, с. 399].

Звідси й неприязне або відсторонене ставлення до націоналістичних партій різних гатунків (які його, зрештою, мало цікавили) у повоєнній еміграції, неприховано неприязна оцінка донцовізму – «цього нечестивого зачатку» [7, т. 1, с. 371]. Не менш гидлива, ніж ставлення до радянських спецслужб: «Це була найбільша моя ганьба й гидь за все моє життя» [7, т. 1, с. 285], – каже автор-оповідач про спробу енкаведистів вербувати його в «стукачі». При тому досить толерантно й тепло Ю. Шевельов оцінює конкретних людей, які були активними партійними діячами або навіть співробітничали зі властями та спецслужбами – Віктора Петрова-Домонтовича, Володимира Кубійовича, Івана Мірчука, Миколу Шлемкевича, Івана Багряного, Юрія Липу та ін. Очевидно,

виходячи зі власного досвіду подібного «співробітництва», його уроків: «Дистанція між катом і жертвою в тій системі не була величиною сталою» [7, т. 1, с. 200]. Один із небагатьох винятків – Юрій Косач, якого засуджено за його безкінечні хитання між ідейними таборами, однак головне – за моральну неперобітливост.

Найщасливішим місцем свого життя в Україні автор спогадів вважає Львів за часів німецької окупації, перед неминучістю радянського «визволення», при безпосередньому наближенні якого йому й багатьом іншим (згодом оголошеним «колаборантами» й «ворогами») довелося тікати далі в чужу, до того ж палаючу війною Європу. У світлі показаної Ю. Шевельовим нібито України (радянської), де все українське, від давніх традицій і старих звичаїв до мови й культури було упосліджене навіть у ставленні порядних та освічених людей (як от улюблений професор і наставник на філологічному терені: «Булаховський був без закиду толерантний до української мови, культури, українських студентів. Але в підсвідомості існувала в нього, як і в усіх людей російської культури в Харкові, а, либонь, і скрізь, своя шкала цінностей, і речі українські не котирувалися там високо» [7, т. 1, с. 157]), український Львів сприймався як «ідилія Філемона й Бавкіді, чия хатка завтра буде спалена» [7, т. 1, с. 396]: «Це виглядає потворно й неймовірно, але мій рік у Львові був не лише щасливий – про це вже була мова, – бо він був перший і єдиний у моєму житті рік, проведений удома, серед своїх, на рідній землі. Поляки й німці [мешканці Львова – Н. К.] для мене не існували. Німці кривавилися на безконечно розтягнених фронтах, Україна вимирала і згорала в навалі радянського наступу й німецького відступу – усе це було для мене як на іншій планеті» [7, т. 1, с. 397].

Згодом Ю. Шевельов чудово усвідомлював, що його український Львів існував лише в уяві, а насправді ситуація там не була ідилічною, що відбивалося й у мовному середовищі, помічене ще «за перших советів» (1940 рік – його приїзд до Львова з науковою метою): «Місцеві поляки, що принципово говорили по-польському зі своїми земляками-українцями, радо й

легко переходили на українську в розмові з советами, як ми тут називалися, – проти всякої логіки, бо, власне, в тих обставинах галичани-українці були їхніми натуральними в силу обставин спілниками, а справді загрожували обом якраз ті совети, – але мовні емоції не коряться логіці. Особистих зв'язків з поляками я не міг мати, їм боліла втрата своєї влади, поразка армії, атмосфера національної ненависти між ними й місцевими українцями була така, що не могло бути надії на мир і приязнь, і пізніше масове переселення поляків і українців поза два боки нового кордону, здійснене брутально Сталіном, попри всю дику, варварську нелюдність цього заходу, було єдиною можливістю припинити кожноточасну готовність пролити кров. З євреями місцеві люди теж не надто приятелювали, але це не була активна ворожнеча – тільки байдужість. Власне, всі три народи жили кожний окремим життям, наче їх поділяли скляні стіни. Радянська система вже почала свою стратегію вимішування, всі організації нового режиму були такі мішані, починаючи від спілки письменників, але персональних зв'язків я ще не спостерігав. <...> Дехто з польських науковців увійшов у моє життя пізніше – Здзіслав Штібер, Єжи Курилович. Але тоді вони викладали в Львівському університеті, було б так легко їх зустріти, пізнати, – але ніхто навіть не згадував їх, це був чужий світ, і я теж не розпитував про польських чи єврейських учених, діяльних у Львові. Тут мур не був навіть скляний, він був непрозорий» [7, т. 1, с. 262-263].

Пізніші, вже воєнних часів враження від Львова все ще не концентровані на глибині міжнаціонального конфлікту, а повні захвату містом та інтересу до галицьких культурних діячів, хоча про цей захват згодом сказано з гіркотою і нещадною тверезістю: «Це був шал здійснення мрій, це було занурення з затхлого повітря двох диктатур – російської, а потім голодної німецької в Харкові – в чистий кисень здійснення нездійсненого, коли віра ставала реальністю або так здавалося, і, як я сьогодні це бачу, це все було чиста уява, самоомана, ілюзія, дим, і при тому дим без вогню. <...> Львів був у німецьких руках, і ці руки не були ні чисті, ні делікатні. Але я цього не бачив, бо не хотів бачити. Понад половина Львова були поляки, але я жив у такому Львові, де

поляків не було. <...> Бо для мене Львів був Україна, і поза нею в ньому нічого не існувало» [7, т. 1, с. 356-357].

Дивовижною є стійкість людини, яка повсякчас змушена була відчувати своє упослідження «на нашій – не своїй Землі» (так Шевельов перефразовує Шевченка, змінивши одну літеру – «з» на «З») і, тим не менше, не спокусилася вибрати собі легший і цілком прийнятний шлях до самоствердження через природну, кривну ідентичність – німецьку: «Німцем я не хотів робитися. Рід родом, але я не був згодний міняти свою шкуру й душу. Я належав не туди. <...> Я пройшов наприкінці війни важкий і ризикований шлях утеч і ховань, але він не привів мене до загибелі. Я ховався в українській громаді, і це рятувало...» [7, т. 1, с. 302]. Однак авторові цей вибір бачиться не в піднесено-патріотично-героїчному, а в цілком буденному світлі, тверезо, скромно, раціонально – і твердо, як моральний імператив порядності й гідності: «Моя чеснота тоді полягала, правда, тільки в неробленні чогось, у неприйманні спокус. Не думаю, що “батьківщину не можна вибирати”, – в обставинах мішаного населення кожний її вибирає, але думаю, що можна її вибрати тільки раз» [7, т. 1, с. 303].

«Порядність» в устах Ю. Шевельова – повсякчас найвищий критерій в його оцінках інших людей. Тому «українську громаду» не так уже й високо оцінено. Кілька неприємних рис додають епізоди ще в окупованому Харкові, коли всі, хто хоче втекти з німцями, чекають потяга на промерзломому пероні, а потім кидаються штурмувати подані вагони таким безладним натовпом, що Шевельов зі старою матір'ю залишається на тому пероні покинутим. Пізніше, опинившись у Німеччині напередодні її повної поразки, він буде шанобливо й прихильно дивуватися витримці та організованості пересічних німецьких громадян, які до останку не допускали паніки та безоглядного егоїзму в екстремальних небезпечних ситуаціях – бомбардування, недоїдання, втрачене житло тощо.

Глибшого пояснення нецивілізованої поведінки українців у подібних випадках Ю. Шевельов не подає, але повсякчас згадує то наслідки тривалого

бездержавного животіння народу на задвірках Європи – й відсутність державницьких моделей громадського співжиття та відповідних їм інституцій, то постійні випробування організованим голодом й іншими катастрофічними лихами, то перманентне винищення прошарку інтелігенції, без якої народ не здатний позбутися комплексів і поведінкових стереотипів «селоцтва». Через те складними постають в його аналізі власні стосунки з тим, що він називає «рустикальністю України»: «У моєму випадку праця в технікумі означала також часткове переборення мого комплексу антирустикальности, якого я цілком ніколи не позбувся, а тепер відчуваю його гостріше, ніж давніше. А поєднати цей комплекс з любов'ю до України і українців – це не проста справа, ледве чи можлива кінець-кінцем. Дві душі в одному тілі – одна українська, друга антирустикальна? Чи вони можуть співіснувати без війни? У мої студентські роки перевагу взяла антирустикальність. Роки викладання в технікумі змінили балянс істотно. Його, балянсу, зміни й хитання великою мірою визначили мою дальшу біографію, і, певне, вони характеризували не одного містюка, зіставленого з українською стихією, її гоном, розмахом і обмеженнями» [7, т. 1, с. 176].

Друга частина спогадів, датована 1999 роком, відповідно до назви («В Європі») показує шлях Ю. Шевельова після від'їзду з України навесні 1944 року та до переїзду за океан у 1952-му. Третя частина – «В Америці», – про яку Юрій Володимирович говорив в інтерв'ю [3], не була написана, однак про головний конфлікт тамтешнього Шерехового життя, який призвів до тривалої недооцінки його наукових праць у середовищі західних філологів-славістів, дізнаємося з нарису «Мої зустрічі з Романом Якобсоном» 1988 року [див. «Додатки»: 2, с. 350-404].

Показуючи шлях українських біженців до Німеччини, а згодом розпорошення колишніх діпівців по заокеанню та Європі в пошуках безпечнішого пристановища, Ю. Шевельов стверджував, що це був непевний, небезпечний шлях у невідоме, і кожен крок приносив злигодні й загрози. Через те туристичних вражень у його книзі немає: «Нема в мене й спогадів про місто,

– згадує, наприклад, Братиславу. – Не оглядали ми міст у ті роки й дні. Єдиною думкою було – вирватися з небезпечної, наче на пороховій бочці розташованої Словаччини» [7, т. 2, с. 10]. Тривало це довго: понад два тижні пересувалися запаковані вагони туди й сюди по маленькій Словаччині, поки якась невідома адміністрація вирішить, що робити з людьми в тих вагонах. Тому й порівняння з іншими ешелонами, якими у той же час везли до концтаборів нових жертв нацизму, виникає не випадково: «Це були “жиди”, здається, з Угорщини, може, й з балканських країн. Везли їх явно на спалення чи згазування в таборах Німеччини, а може, ще й західної Польщі. <...> До тих поїздів годі було й думати підійти, їх охороняли пильно. Це була ідеологія на стадії безглуздя, навіть сказу. Фронти тріщали, Німеччина корчилася й розпадалася, а тут залізниці завантажували цим божевільним рухом... <...> Страшно було дивитися на цей масовий рух сьогодні ще людей, а завтра тільки тлінно-гнилого м'яса» [7, т. 2, с. 5, 15].

Перше враження від власне Європи – випробування блоццями у таборі біля містечка Штрасгоф. «Новітнім пеклом» запам'яталася дезінфекція одягу й пожитків привезених людей, яких ще й реєстрували після дезінфекції голими («в чому нас мати народила») [7, т. 2, с. 13]. Запам'яталася також юшка з... варених огірків, якими годували біженців, «щоб люди – вибачте, чужинці, з ворожих країн – не засиджувалися в Штрасгофі, а воліли б поїхати будь-куди, на будь-яку працю, щоб тільки вийти з зачарованого огіркового кола» [7, т. 2, с. 11]. От тільки чи було тим людям куди їхати, і чи всі були здатні до праці? Розглядаючи фотографію матері, яка збереглася з тих часів, оповідач розмірковує: «Який вираз муки, переляку, розпачу в очах моєї матері, в схудлості її обличчя!» [7, т. 2, с. 13].

Є у книзі кілька виписаних епізодів чудесного спасіння з кіл «новітнього пекла». Вони показують, наскільки твердо мемуарист вірить у людяність, що рятувала його і його стару матір, здавалось би, у безвихідних ситуаціях. Німці в його сприйнятті здаються далеко не однозначно носіями «ідеології на стадії безглуздя», а чимало рис їхньої поведінки (навіть у масових, не особистісних

зіткненнях із ними) викликають приязнь і повагу. Автор спогадів твердо заявляє про своє протистояння огидному стереотипові ставлення до німців після поразки гітлерівського рейху, коли їх часом зачіпали й ображали просто знічев'я на вулицях їхніх міст: «З німцями й Німеччиною, твердилося, навіки покінчено. Я не поділяв таких поглядів. Хай тепер німці були безправні й безвладні, це не могло так лишатися назавжди. Раніше чи пізніше влада буде поступово повертатися в німецькі руки. Етично й культурно я звик шанувати німців, будучи з ними в бомбосховищах під час бомбардувань, а ще давніше, спостерігаючи німецьких солдатів на Україні. Чи треба повторювати ту абеткову істину, що не кожний і навіть не більшість німців були співвідповідальні за злочини режиму. <...> ...треба було будувати мости до людей на своїй тимчасовій батьківщині» [7, т. 2, с. 243].

Менш приязне ставлення виявив Ю. Шевельов до Швеції, де йому довелося жити й працювати близько двох років у провінційному Люнді: «З першого знайомства я незлюбив Швецію» [7, т. 2, с. 266]. Зате, всупереч цій ніби однозначній заяві, докладно аналізує свої перші враження й подальше знайомство з новою країною з віддалі у просторі й часі, щоб зробити висновки, що справа не в об'єктові сприймання ним, чужинцем, а в упередженнях, які той чужинець приніс із собою зі свого радянського минулого, які застеляли його зір і зводили перепоми: «Усе це разом було самонавіюванням, неймовірним і – парадоксально – нічим не викликаним у шведській реальності. Підґрунтя цього комплексу почувань, що вів до внутрішнього опору навколишній дійсності, було не в країні, воно було в мені. Я не був приготований на **іншу** дійсність, не знану мені. Я був десь між барокковістю української культури і вимріяною Америкою, про яку я, щиро кажучи, поняття не мав. А до цих двох світів, власне, нереальних, а тому оповитих серпанком принадности, доступу не було. Так я опинився ніде... <...> Сьогодні я бачу прибалтицьку країну тих років зовсім іншими очима. Я знайомий тепер з багатолітнього досвіду із заокеанієм і маю уявлення про те, що там дійсність і що – міт, у чому вона великопростірна, а в чому обмеженіша від Швеції. <...> Може, найголовніше в цій переоцінці

шведського життя було визволення з комплексу зневаги до “дрібнобуржуазности”, культу революційної широкомасштабності, який створила російська революція. <...> Як я був тоді неспроможний сприйняти Швецію, так зненавидів я, кілька років пізніше, Швейцарію моїх перших вражень. <...> Логіки в моїй позиції не було жадної. Я ж утік, від тієї революції, що “трощить, ламає, з землі вириває”, я шукав ладу і спокою. Але тоді я не бачив тієї суперечності. <...> Сьогодні я думаю, що нема нічого злого – і є багато доброго – в усталеності побуту, в спокійному ритмі усталеного і вигідного життя» [7, т. 2, с. 275-276]. Адже саме Швеція дала йому якнайсприятливіші умови для наукової праці [див.: там само].

Реальна Америка не стала тією омріяною країною, до якої в перші повоєнні роки так праглося потрапити. Дві головні лінії у спогадах про заокеанський період життя в другій книзі лише намічені, а продовжені в нарисі «Мої зустрічі з Романом Якобсоном»: поступове наростання самотності в авторській свідомості (і в оточенні) та гіркота досвіду, що моральний рівень людської спільноти не залежить від суспільного устрою, і навіть офіційна державна політика у «вільному світі» нічим не людяніша від тоталітарної. Бо чим кращий гітлерівський Голокост від дрезденського апокаліпсису в 1945 році? «Місто винищували до пня, гинули тисячі будинків і сотні тисяч людей. Це була відповідь Черчілла на рішення Ялтинської конференції, що саме закінчилася. За рішенням тієї конференції Саксонія, а значить, Дрезден теж мали відійти до російської зони. Черчілл волів передати росіянам руїни. Безглуздий дрезденський голокост, про який ніхто не кричить і чиї жертви не волають до неба, був тільки початком. У Саксонії були ще двоє великих міст. За яких два дні небо обрушилося на Хемніц, і знов, і знов. Сумніву не могло бути: третім на лінії великих міст, на осі схід – захід лежав Пляуен» [7, т. 2, с. 38]. Знищення Пляуена Ю. Шевельов бачив на власні очі і чи не вперше пережив паніку від близькості власної смерті.

В інтерв'ю Катерині Лабунській у 2002 році, на питання про сповідальність його мемуарних книг, Ю. Шевельов сказав: «Не знаю, наскільки

їх можна назвати сповідальними. Хоча б тому, що людина не може об'єктивно й повністю, підкреслюю, повністю передати, що з нею впродовж життя відбувалося. Ці два томи, присвячені добі мого життя в Україні й Європі, написані років сорок тому. Я їх довго не хотів друкувати. Тому що багато людей, про яких йдеться на сторінках цих книжок, були ще живі. Я відкладав, і відкладав свідомо, їхній вихід у світ, доти, доки вважав себе ще за живу людину» [3]. Сумний і скромний підсумок великого життя...

Шлях Юрія Шевельова від України до Америки був утечею від війни та фізичного знищення, котре загрожувало не лише йому, а й значній частині його народу. Осмислюючи цей шлях як порятунок, він не став у своїх спогадах прикрашати себе, «відбілюючи» помилки та «забуваючи» власну упередженість, обмеженість, подекуди навіть одвертий егоїзм; водночас тверезо й досить толерантно показав середовище української та чужоземної інтелігенції, з яким близько був знайомий у довоєнному й окупованому Харкові та Львові, у німецьких таборах Ді-Пі для українських втікачів, у наукових осередках Західної Європи (Берлін, Мюнхен, шведський Люнд), а згодом у США. Одвертість і щирість, а також масштабність пережитого й зображеного, глибина й самокритичність осмислення власного досвіду роблять книгу особливо цінною в українській культурі ХХ століття – вартіх її знайдеться не багато.

Чи не найцінніший аспект авторських міркувань у спогадах Ю. Шевельова пов'язаний з вибором етно- й культурної ідентичності. Його показано у драматичних перипетіях виживання українського інтелігента під загрозою тоталітаризму, війни, переслідувань та цькувань навіть у повоєнний період. Підставою для особливої ненависті до себе з боку представників «руського міра» (зокрема в особі російського емігранта Романа Якобсона та українського перекинчика Івана Білодіда) Ю. Шевельов справедливо вважав їхнє бажання знищити в його особі представника незалежної української культури, кваліфікованого дослідника її історії й мови, здатного висунути й відстоювати наукові ідеї, які суперечили їхнім русифікаторським потугам, що

формували в свідомості представників наукової спільноти західного світу непробивні бар'єри для проникнення голосу бездержавного українського етносу. Результат свого протистояння він назвав повною поразкою, однак, виходячи з того, що його праці нині затребувані, а охочих утверджувати «руській мір» на Заході й в Україні таки поменшало, можемо стверджувати: навіть один у полі воїн, добрі справи не пропадають марно. Ідентифікація – той комплекс ідей, що складається у людських головах, і тут істина бере гору над брехнею.

Література

1. Гажа Т. П. Мнемонічний дискурс у спогадах Ю. Шевельова «Я – мене – мені... (і довкруги)» [Електронний ресурс] / Т. П. Гажа. – Режим доступу : <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/2874/2/Gazha%20%D0%A2.%20P..pdf> (29.06.2018).
2. Забужко О., Шевельов Ю. Вибране листування на тлі доби: 1992-2002: з додатками, творами, коментарями, причинками до біографій та іншими документами. К.: Висока Полиця, ВД Факт, 2011. 504 с.
3. Лабунська К. Юрій Шевельов: «Я хотів сказати до побачення всім, кого знав і любив...»: інтерв'ю (Нью-Йорк) [Електронний ресурс] / Катерина Лабунська // Українська правда. 2002. 21 травня. Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/articles/2002/05/21/2988866/> (01.05.2018).
4. Наливайко Д. С. Теорія літератури й компаративістика / Дмитро Наливайко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 347 с.
5. Фізер І. М. Мемуари Ю. Шевельова (Юрія Шереха): bildungs roman в автобіографічній іпостасі / Фізер І. М. // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Філологічні науки. 2003. Т. 21. С. 3-9.
6. Шевельов Ю. Я – мене – мені... (і довкруги): спогади: у 2 т. / Ю. Шевельов (Юрій Шерех). Харків ; Нью-Йорк: вид. часопису «Березіль», вид-во М. П. Коць, 2001. Т. 1: В Україні. 429 с.; Т. 2: В Європі. 304 с.
7. Шерех Ю. Я – мене – мені... (і довкруги): спогади / Юрій Шерех (Юрій Шевельов); передм. С. Вакуленко; приміт. С. Вакуленко, К. Каруник, Ю. Полякова, В. Романовський. Харків: Фоліо, 2012. Т. 1: В Україні. 480 с.; Т. 2: В Європі. 316 с.
8. Эриксон Э. Г. Детство и общество / Эрик Г. Эриксон ; А. А. Алексеев (науч. ред., пер с англ.). – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Ленато, фонд «Университетская книга», 1996. – 592 с.
9. Як етнічний німець Юрій Шевельов став українським інтелігентом? [Електронний ресурс] / Ірина Славінська, Любомир Ференс : розмова з Олею Гнатюк на Громадському радіо, 13.04.2018. – Режим доступу :

<https://hromadskeradio.org/programs/hromadska-hvylya/yak-etnichnyy-nimec-yuriy-shevelov-stav-ukrayinskym-inteligentom> (29.06.2018).